

Ушбу маколага «Хакикат ва илк ўзбек адабиёти» деган сарлавха ҳам кўйишимиз мумкин эди, зеро, ундаги асосий гап хакикат хусусидадир. Хакикатни «ростгўйлик» деб аташ ҳам мумкин. Бундан ташқари, бу сўз жиддий ўрганиб чиқишга арзийдиган яна бир катор тахминий маъноларга ҳам эга. Мазмуни камалакдек товланадиган, аниқ изохлаш ўта қийин бўлган эски ушбу хакикат бизга 1915 йилдан 1935 йилгача бўлган икки ўн йилликнинг канчалар кўп катламли бўлганлигини англашга ёрдам беради.

Жаҳолат ва маърифат, идеализм ва реализм, буржуа миллатчилиги ва пролетар интернационализи ва эҳтимол, «байналмилал мустамлакачилик», деган учинчи бир жиҳатларга ҳам эга бўлган бу икки ўн йилликда озодликка интилиш ва озодликни тортиб олиниши, кўп хиллилик ва бир хиллилик бир-бирига тўқнаш келди. Ўрта Осиёда илгари бундай ҳол содир бўлмаган эди, ўша ўн йилликлардан кейин ҳам юз бермади. Бу даврни икки огиз сўз билан тасвирлаб бериш жуда мушкул масала. «Хакикат» сўзи 1915 йили Туркистон мусулмонларига қандай маънолари билан маълум бўлганлиги хусусида бир фикрлашиб олайлик. Бу тушунча умумисломий эрон-араб-турк маорифи мажмуида 1860 йилдан бошлаб муҳим, кўп қиррали роль ўйнайди. Биринчи навбатда диний мубохасаларни олиб кўрайлик. Урол ва Нил дарёлари ўртасидаги худудда яшовчи ислохотчилар бир вақтлар нозил этилган хакикатни яна давом эттириш учун «ижтиҳод» дарвозаларини қайтадан очиш масаласини кўтариб чиқдилар. Уларнинг фикрича, янги давр мусулмонлардан худди шуни талаб этаётган эди. Иккинчидан, фундаменталистик руҳдаги мусулмонлар эса, «илк мусулмонлар хакикат учун жондан кечишга ҳам тайёр курашчилар эди, замонавий мусулмонлар эса хурофот асирларидир», деган фикрга ёпишиб олган эдилар. Ўз гоёларини амалга ошириш йўлида турли тўсиқлар борлигини ҳаёлдан кочирмайдиган яна бир катор ислохотчилар учун эса «хакикат» уларнинг турмуш шароити, ҳолати тўғрисидаги аччиқ воқелик бўлиб, улар буни тан олишга мажбур эдилар.

Сўфийларнинг хакикатни қандай тасаввур қилганлиги ҳам назардан четда қолмаслиги лозим: халққа энг яқин ва энг таъсирчан исломий гуруҳлардан бири бўлмиш сўфийлар хакикатни топиш ва ёритишда ақидапараст сафсатабозлар ҳамда маърифатчиларга насиб этмаган даражага эришган бўлсалар-да, исломий ва гайриисломий модернистлар томонидан жаҳолатпарастликда айбланган эдилар.

«Реаллик» ва «хакикат» тушунчаларига нисбатан бошқа сезиларли таъсирлар славян

миссионер ва шаркшунослари, Усмонли Турк империяси намояндalари, рус «художўйлари» ва, ниhoят, француз символистлари томонидан ўтказилган бўлиши мумкин. 1917 йилдаги тўнтаришлар арафасида Ўрта Осиёда хакикат ва унга алоқадор «реаллик», «хакконийлик» тушунчалари борасида шундай нуктаи назарлар мавжуд эди. Улар кейинги ўн йилликда ҳам амалда бўлиб, ривожлантирилди. «Хурофот, онгсизлик билан курашмоқ—хакикат учун йўл очмоқ, демакдир» («Ўзгаришчи ёшлар» журналининг биринчи сонидaги иктибос).

Ўрта Осиё жадиdlари биринчи навбатда татар жадиdlаридан ўрнатилди. Татар жадиd муаллимлари XX асрнинг дастлабки йилларидан Самарканд ва Кўкон каби катта шаҳарларда, кейинчалик эса вилоятлардаги кичик шаҳарларда, йигирманчи йилларнинг бошларида эса, хатто Бухорода ҳам фаолият кўрсатдилар. Ўрта осийлик кўпгина муаллимлар ва публицистлар Козон, Уфа ва Оренбург шаҳарларидаги жадиdlар билан яқиндан танишиб олган, хатто Истанбул ва Кавказдаги жадиdlар билан ҳам алоқа ўрнатган эдилар.

Махаллий назорат идораларида кадимчилар (эскилик тарафдорлари) асосий ўринларни эгаллаб турганлиги учун кўпгина бухоролик ва самаркандлик маърифатпарварлар ўз асарларини Истанбул ва Тифлисида чоп эттирган. Ўрта осийлик хурофотчи диндорлар янгиланиш харакатига каттик каршилик кўрсатганлар. 1911 йили Бухорода очилган янги мактаб бир неча ой фаолият кўрсатгач, ёпиб кўйилди. 1914 йили Самарканддаги муаллимлар ўз фаолиятларини тўхтатишга, болаларини янги мактабга берган ота-оналар эса уларни кайтиб олиб, эски мактабга жойлаштиришга расмий равишда мажбур бўлдилар. «Ойна» журналининг 1914 йил 11 январь сонидa чоп этилган «Фавкулудда таклиф» деган мақолада шу тўғрида сўз юритилган. Факат Чор маъмуриятининг аралашувидан кейингина такфирга эга бўлган мударрислар ҳамда уни оммалаштираётган муаззинларнинг фаолияти расман тақиқлаб кўйилди («Ойна», “186” 13, 1914 йил 18 январь).

Шунга карамасдан, самаркандлик муаллим, ношир ва ёзувчи Махмудхўжа Бехбудий ўзининг тўғарагини ташкил этди. Ижтимоий йўналишдаги адабиётга кизикувчи ёшлар тўғарак аъзолари бўлдилар. Уларнинг баъзилари асарларини «Бехбудий нашриёти»да чоп эттирган бўлсалар, бошқалари ўқиш, ўрганишга зўр бериб, факат 1917 йилдан кейингина фаол харакат бошладилар. Жадиd фаолларининг тилларини бийрон қилган бу хакикат, биринчи навбатда, ижтимоий хаётнинг аччиқ воқелиги эди. Жадиdlар бу хакикатлардан кенг халқ оммасини огоҳ этиш максадида трагедиялар, пьесалар ва хикоялар ёздилар. Махмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» (1913), Нусратулла Мулла ибни Кудратуллонинг «Тўй» (1914), Абдулла Кодирининг «Жувонбоз» (1915) асарларини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Таълимий ва тарбиявий лирикада жадиd шоирлар ижобий ва салбий кутблар ўртасидаги дуалистик метафорика (икки томонлама метафорика) ни ривожлантирдилар. Жадиdlарнинг ўз нуктаи назарлари ижобий кутбдир. Хакикат, бундай асарларда «нур», «ёруғлик» каби тушунчалар орқали ифодаланган. «Хуршид, куёш, шамс» истиораси эса билимни, маърифатни англатгани. Салбий кутб эса жаҳолатпарастлик унсурлари бўлмиш схоластика, мистика ва «халқ дини»дан ташкил топган. Конун, шариат, хурофот ва жаҳолат «зулмат», «булут» ва «соя» истиоралари орқали ифода этилган. Уша даврларда яратилган шу руҳдаги кўплаб шеърлар ичидан олинган ушбу ягона мисол хакикат ва билим нури ўртасидаги муносабатни, кўрсатишга кифоя этса керак. Бу шеър Хамза Хақимзода Ниёзий каламига

мансуб:

Илм хакнинг нуридир,	Жахл куфрнинг тўридир.
Каро кўнгил бўридир.	Хар душманнинг зўридир.
Хар бир ярог ўткири,	Хар вир таннинг кулфати,
Хар исрофил суридир.	Хар бир бахтнинг шўридир.

Жадидлар «барча ижобий фанларнинг ўқитилиши зарур», деган гояни кўтариб чиқдилар, чунки бу гоя «ислом барча фанларнинг булоғи», деган ақидага мос келар эди. «Ёр, кўк, юлдуз ва куёшнинг хақиқатини билиш» каби ижодий ҳаракатларга зид ўларок эски мактаблардаги қадимчи-исломий домлалар болаларга турли бўлмагур афсоналарни айтиб, улар миясини захарладилар. Наҳанг устидаги ҳўкизнинг ерни ўз шохларида кўтариб турганлиги тўгрисидаги афсона ҳам шулардан биридир. Қадимчилар мусулмонлардан кўпроқ садақа ва хайр-эхсон ундириш мақсадида хақиқатни яшириб, хурофотга бошладилар. «Ойна» журналининг 12-сониди (1914 йил 11 январ) чоп этилган «Миллатни ким ислох этар?» деган мақолада шу тўғрида сўз юритилган. (Жадидларнинг хурофий тасаввурларга қарши кўрсатган бу фаолликларн уларга қарши турли ҳужумлар уюштирилган кейинги йилларда ҳам уларнинг алоҳида хизматлари сифатида баҳоланган).

Жадидларнинг хақиқатни ахтариш борасида инкилобгача олиб борган илгариги ишлари қандай кечганлигига бир назар ташлайлик: жадидлар ўзларини хақиқатни билишга муҳтож кишилар, деб ҳисобламаганлар. Улар хақиқатни билишларига ёки қандай хақиқатга элтувчи йўлдан хабардор эканларига амин бўлганлар. Улар ўзлари билган хақиқатни халққа етказишни, халқни билимсизликдан нур томон етаклашни ўз олдларига вазифа қилиб қўйган эдилар. Жадидларнинг Ўрта Осиёдаги илк авлодида «ўз хақиқатларининг хақиқати» борасида қатъиятсизлик, гумонсираш сезилмайди. Ўзлари эришган, яъни англаб етган нарсаларнинг барча «билмайдиганлар» нуктаи назаридан устунлиги, ўша давр хақиқатининг қанчалар аччиқ бўлишидан қатъи назар, жадидларга буқилмас неқбинлик бахш этган. Улар ўз «хақиқат»ларини хурофот, афсона ва жаҳолатга қарши қўйганлар.

Фикримча, Ўрта Осиё жадидлари орасида энг кўзга кўрингани Абдурауф Фитратдир. Ўзининг «Мунозара» сида у «хақиқат натижаси тасодуми афкор аст», яъни «фикрлар хилма-хиллиги хақиқатни англашга элтади», деган иқтибосни бежиз келтирмаган. У ўзининг бутун умри давомида хақиқат ахтарди ва бу жараёнда фикрлар хилма-хиллиги, қарама-қаршилиги бўлиши мумкинлиги хусусида фақат шиорлар айтиш билангина чекланиб қолмади, балки хақиқат ахтара туриб шундай бир даражага эришдики, ўрта осийлик биронта мутафаккир бу даражага эришмаган. Хақиқат ахтариш ва шунга мос равишда озодликка интилиш уни Ўрта Осиёнинг ягона, жиддий атеистига айлантирди. Фитрат ўзининг илк асарларидан бири — 1911 йили Истанбулда чоп этилган Хиндистонда бир фаранги ила «Бухоролик мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилгон мунозараси»да «хақиқат ихтиёрида бўлмок лозим», деган жадидча талабга тўлиқ қўшилади ва ўзининг жадид мутафаккир касбдошлари ёқлаган хақиқатни ёқлаб чиқади. «Мунозара»даги овруполик Фитратнинг ўзидир. У қадимчи мударрисга қарата «динингизнинг асослари хақиқатда не эканлигини билмайсиз», деб таъна қилади.

Кадимчи мударрис канчалар гофил бўлса, Фитрат шунчалар кўтаринкилик билан уни чукур фикрларни изхор этишга мажбур киладики, мударриснинг бу фикрлари курук сафсатадан бошка нарса эмаслиги аён бўлиб қолади.

Динга қарши даъват оммавий тус олган 1928—1929 йилларда Фитрат ўзининг кичик-кичик асарларида қайта-қайта ҳақиқат мавзусига мурожаат қилди. Унинг «Меърож», «Захронинг имони», «Зайд ва Зайнаб» асарлари марказида «ҳақиқат»нинг ўзи эмас, балки кишиларнинг ҳақиқатга нисбатан субъектив муносабати туради. У 1928—1929 йилларда, яъни яқинда эълон қилинган ҳақиқатдан бошка ҳақиқатни топишга уринган ҳар бир шахс сиёсий таъқибга учраши тайин бўлган бир даврда қотиб қолган диндорликдан четланишга чақирди. Фитратнинг кичик асарларида мурожаат қилган мавзулари 1929 йилда расман тақиқланмаган бўл-са-да, аммо «ҳаддидан ошиш» деб баҳоланилди. Балки шунданмикин, унинг ҳақиқатни ахтаришда жасоратли бўлишга қаратилган чақириқлари натижасиз қолиб кетди.

Илк жаҳидларга ўшанда ҳам, бир оз кейинроқ ҳам нурли келажак томон элтувчи ҳақиқий йўлни топиш насиб этмади. Уларнинг бир гуруҳи 1917 йилдаги Февраль инқилобидан кейин ҳақиқатни Миллий Мухториятдан ахтара бошлади ва ўз ижоди билан Туркистондаги миллий истиқлолчилик ҳаракатини қўллаб-қувватлади. 20-йилларнинг бошларига келиб, сиёсий тараккиётда большевикларнинг галаба қозониши аниқ бўлиб қолгандан кейин миллий мухторият тарафдорлари бўлган жаҳидлариинг кўпчилиги большевиклар томонига ўта бошлади, яъни улар отларнинг бошини ҳақиқат томон бурдилар. Фақат баъзи бирларгина ўз орзу-умидларидан воз кечолмай, халқ ҳам аданганларга ҳақиқат йўлини кўрсата олишларига умид боғладилар. (Фитрат «Ўқитгувчилар юртига», «Ўзбек ёш шоирлари». Тошкент, 1922). Улар «Рус империализмининг сояси йўқолсин», Туркистон устига миллий озодлик кўёшининг нурлари тушсин, деган чақириқларга тўла, оптимистик руҳдаги шеърларини ёзишда давом этдилар. Нур-зулмат истиораси замирида энди «миллий озодлик — империалистик куллик» тушунчалари ётарди.

Сиёсий қолиб фақат ҳақиқатга эгаллик қилиш ҳуқуқини олиш билангина чекланмайди, энди у дуалистик метафориканинг «нур» қисмини ҳам эгаллаб олади. Миллий руҳдаги шоирлар учун 1924 йилдан кейин фақатгина ҳаёлий тасаввур ва зулмат қолган, холос. Худди қелишиб олишгандек, улар бу икки истиорани ўзларига олиб, келажак ижодларида улардан фойдаландилар. Жаҳид зиёлиларининг сўнги тўғарагида иштирок этганларнинг йўллари қандай ажралиб кетганини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Фитрат ва Боту биргаликда «Чигатой гурунги» даврасида ўзбек тилининг назарий масалаларини муҳокама қилиб, бадиий асарлар яратганлар. Уларнинг «Ўзбек ёш шоирлари» антологиясига киритилган асарлари юқори даражада ҳамохангдир. 1924 йилда эса «Инқилоб» журналида Фитратнинг «Менинг кечам» шеъри чоп этилди. Шундан бир оз кейинроқ бу шеърга жавоб тариқасида ўша журналда Ботунинг «Менинг кундузим» шеъри босилиб чиқди. Шоирлар йўлининг икки қарама-қарши томонга ажралиб кетганлиги бу шеърларда яққол кўринди. Агар Фитрат қоронғу кечани ўз ҳаёллари билан банд бўлган ҳолда бемалол шугулланиш мумкин бўлган шароит сифатида тараннум этган бўлса, Боту кундузни қайноқ меҳнат оғушидаги социалистик ҳақиқат томон бориладиган вақт сифатида ардоқлади.

...Чўлпоннинг «Мен шоирми?» деган шеъри 1923 йилда ёзилган бўлиб, у ўзбек шеъриятининг бир канча йиллар давомидаги йўналишини Чўлпоннинг ракиблари англаб етгандан ҳам юкорирок даражада белгилаб берди. Чўлпон ўз идеали, яъни миллий мухториятни амалга оширишининг иложи йўклигини англаб етган эди. Шоир янги воқелик ва янги тил талабларига мутаносиб равишда ўзининг интилишларини «хаёл» деб атади; албатта, хаёлни бу ерда икки хил тушуниш мумкин: у бир вақтнинг ўзида бехуда кетган хатти-харакатни ва хали интилиш мумкин бўлган мақсадни англатади ва сўнггиси хақиқатнинг карама-карши кутбини ташкил этади. «Мен шоирми?» шеърида Чўлпон ўз орзу-истаклари, идеали нимага айланганлигини кўриш учун хаёлини осмонларда сайр эттиради ва идеали куруқ хаёлга айланиб колганига амин бўлади. Шу сабабдан у:

Хаёлим кўклардан тушиб кетадир,
Шоирлик чанг бўлиб учиб кетадир...

деб аччиқ алам билан эътироф этади. «Хаёл» сўзини жадидлар ўзларининг хақиқат томон интилишларига зид ўларок «жаҳолатпараст»ларнинг ва махсус равишда сўфийларнинг интилишларини ифодалаш учун ишлатишган. Аммо бошқаларга хаёл бўлиб туюлган нарсаларни сўфийлар «хақиқат» деб, бошқа хақиқатлардан «юксакрок хақиқат» деб тушунганларини жадидлар гўёки билмаганга олганлар. Менимча, Чўлпон ўзига «Каландар» деган тахаллус кўяр экан, маъноларнинг шундай галати чалкашлигидан жуда ўринли фойдаланиб, сўз ўйини килган... Шу йўл билан Чўлпон, биринчидан, мақсадларини «хом хаёл» деб аташган ракибларининг кўнглини чоғ килган, аммо, иккинчидан, ўзи ҳам жимгина галаба нашидасини сурган, зеро, ушбу хом хаёл деб ўйланган нарса охир-окибатда хақиқат бўлиб чиқади-да. Албатта, бу хақиқат соф диний хақиқат эмас, балки ўзгарган вазиятга мос келувчи ва ҳукмрон доиралар хали англаб ета олмаган хақиқат эди. Хақиқат алал-окибатда сўнгги схоластик жадидлар томонида) бўладими ёки дарвишлар томонида бўлади-ми, бу ҳақда тарих ўз ҳукмини чиқаради. Чўлпон ўзининг мухторият хусусидаги орзуларини ифодалаш учун кайта-кайта сўфиёна истиораларга мурожаат килди. «Каландар ишки» шеърини у Мусулмон Шарки халқларининг қурултойи муносабати билан 1920 йилнинг сентябрида олис Боқу шахрида яратди. Мухторият тарафдорлари бу қурултойга катта умид боғлаган эдилар. Чўлпон бу умидларнинг пучга чиққанини ва «Ленинча миллий сиёсат» галаба қозонганини аниқ билган. Қуйидаги мисраларда сўфиёна истиоравийлик ва «инкилобий» нур истиораси ҳамда шоирнинг исми, яъни «Чўлпон — тонг юлдузи» билан кўшилиб, маълум маънода астрономик мета-метафорика (истиоравийлик) ни ташкил этган:

Каландардек юриб дунёни кездим, топмадим ёрни,
Яна қалбамга қайгулар, аламлар бирла қайтдим-ку,
Мухаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоққат қилолмай ерга ботдим-ку.

Ушбу мисраларда яширинган ишоралар қуйидаги «тушунарли матн»да намоён бўлади: «Мен сиёсий мақсади бошқаларга «хаёл» бўлиб туюлган киши сифатида Боқуга бордим, аммо интилган нарсамга эриша олмадим. Мен янги, яхшироқ бир воқелик тонги отаётганини эълон қилмоқчи эдим, аммо бошқа бир қуёш, хусусан, мен четлаб ўтмоқчи бўлган Октябрь инкилоби қуёши менинг қуёшимдан илгарироқ чиқди ва у мени ерга

тикади» (Чўлпон 1938 йилда катл этилди.)

Битта маколада Чўлпоннинг «хаёл»га нисбатан мухаббати уфуриб турган барча шеърий асарларини санаб ўтишнинг иложи йўқ. Бундан ташқари, эстетик нуктаи назардан ҳамма ҳам ўзини окламаган бўлурди. 20-йиллардаги ўзини шоир деб билган хар бир ўзбекнинг «адашганлар»га карата газабнок сўзлар айтиб, мартабасини оширишга ҳаракат қилганини айтиб ўтишимиз кифоя.

20-йилларнинг ўрталарида Туркиядаги тимсолчилар (символистлар) «шоир — ҳақиқат хабарчиси эмас», деб эълон қилган бўлсалар, Ўзбекистондаги танқидчилар ўз фикрларини янада аниқроқ баён этдилар: «Символизм... «яширин бир ҳақиқат»ни, «яширин бир воқелик»ни излаб топишга ҳаракат қилади» (Абдурахмон Саъдий. Адабиёт масалалари ва Октябрдан кейинги ўзбек адабиёти, 1930).

Мана, жаҳидчилик, инқилобчилик, миллатчилик ва гайридинчилик руҳидаги матнларда «ҳақиқат» тушунчаси қандай акс эттирилганлигини кўриб ҳам чиқдик.

Энди «ҳақиқат», «воқелик» пролетар ёки социалистик реализм адабиётида қандай тасвирланганлигини кузатайлик, зеро, у бизга келажак томон йўл очади, ўтмишдан бугунги кунга кўприк бўлиб хизмат қилади.

1989 йилнинг ноябрь ойида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Обид кетмон ҳақиқати» деган катта бир мақола чоп этилди. (Умарали Норматов. Обид кетмон ҳақиқати. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». “186” 47. 1989 йил 17 ноябр). Бу мақола билан «Обид кетмон» эълон қилинган кун орасида эллик беш йиллик давр ётарди. Бу орада қанча сувлар оқиб кетган. Абдулла Қодирий катл этилган; сўнгра қайта оқланиб; «ўзбек совет адабиёти асосчилари» сафига киритилган, ошқоралик эълон қилинган, социалистик реализм методи бадиий услуб сифатида йўқ қилинган эди. Буларнинг барчасидан хабардор киши «Обид кетмон ҳақиқати» деган сарлавҳадаги «ҳақиқат» сўзи нимани англатаркан деб қизиқмастаи иложи йўқ. Олдиндан айтиб кўяй, ҳақиқатнинг жозибаси бир хиллигида эмас, балки кўп хиллигида намоён бўлади. Буни мен далиллар билан исботлаб ўтирмайман, зеро, юқорида кўриб чиқилган ҳолатнинг ўзи шундай ҳулоса қилишга асос беради.

Ҳақиқат очик сўзлашдадир, деган машҳур ибора муаллифи Абдулла Қодирий жаҳидчилик муҳитидан ўсиб чиқди. У инқилобдан илгарийек ўзининг сатирик асарлари ва каттарок ҳажмдаги ҳикоялари билан жамоатчиликка танилди. Унинг асарларида бошқа ёзувчиларнинг ўша даврда ёзилган асарларида бўлганидек, маърифий-тарбиявий руҳ уфуриб туради, аммо унинг асарлари улардаги ҳазил-мутойиба, сўз ўйинлари ва, айниқса, услубнинг раволиги ила бошқа асарлардан яққол ажралади.

Йигирманчи йилларда унинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» тарихий романлари дунё юзини кўрди. Хар иккала роман ҳам босмадан чиқиши биланок каттик танқидга учради. Танқид Абдулла Қодирийнинг ҳаётий йўлига, яъни унинг ҳақиқатни қандай тушунишига қаратилган эди. Шу сабабдан у «Меҳробдан чаён» романининг сўзбошисида бундай дейди: «Уларнинг (қахрамонларнинг, ошиқларнинг — И. Б.) хон ва уламога қарши исёни табиий-шаръийдир. Чунки шундан ортиги сохта бўлиши устига китобнинг кадрили хам туширар эди». Модомики, Абдулла Қодирийнинг ўзи китобдаги воқеаларни «табиий» деб атаган экан, демак, улар ўта реалистик, яъни хар ҳолда агар жоиз бўлса, «илк социалистик-реалистик»дир. Ўттизинчи йилларнинг бошларида Абдулла Қодирий рақибларининг барча камситишлари ва танқидларига қасдма-қасд шўро ёзувчиларининг Москвада бўлиб ўтган биринчи қурултойида делегат сифатида иштирок этди. Аммо

ракиблар тинч ўтиришмади, 1935 йилда ёзувчининг «Обид кетмон» киссаси чоп этилиши билан воқеликка ёндашувда «синфийлик» йўқ, деган баҳонани рўқач қилишиб, асарни каттик танкид остига олишди. Шундан сўнг Абдулла Кодирий «Шубха» сарлавхали кичик хикоясини эълон қилди. Худди «Обид кетмон» дагига ўхшаб «Шубха» хикоясидаги воқеалар ҳам ёш колхозлар ҳаётидан олинган.

Хикоянинг сарлавҳаси «Шубха», аммо, менимча, ҳақиқат ахтарувчи Абдулла Кодирий бу хикоясида иккита шубхани тасвирлаган. Биринчи шубха қахрамонларнинг ўзини тутишига, ҳатти-харакатига қаратилган. Ўқитувчи Тўйчибоевнинг қанақа одам эканлигини, у чиндан ҳам, яхши ниятдаги оғохлантирувчимиз ёки саботажчилардан бирими—аниқ билмайди. Нега у синфий душманни бу ишга аралаштирган, умуман, у шундай қилганми — буларнинг барчаси ўқувчига қоронги. У Зухуровдан кўра кўпроқ маълумотга эга эмас. Зухуров ҳам барча ҳолатларни ўқувчидан аълороқ билмайди. Қоронгида қимлигини аниқламай туриб бир кишини отиб ўлдиради, аммо уни жавобгарликка тортиш ўрнига роса мактайдилар. Бундай шахслардан шубҳаланиш ўринли. Шу сабабдан ёзувчи буни ўқувчиларнинг ўзига ҳавола этади. Хикояда Абдулла Кодирий 1922 йили ўртага ташланган «Ҳақиқат очик сўзлашдадир», деган шиорига содиқ қолиб, ўз даврининг бир қанча ижтимоий масалаларини очиб ташлаган. Бу масалалар ўзини ягона ҳақиқат эгасиман, деб айюҳаннос солган жамиятда ёзувчининг барча эркинликлардан мосуво бўлишини намоён этади.

Абдулла Кодирий ўз хикоясида ифода этган иккинчи шубҳа, фикримча, истиорага, бадий, ижодий мусоффоликка ёки; бошқача айтганда, социалистик реализм методининг асослилигига, қонунийлигига нисбатан билдирилган. Хикоя бу услубнинг барча талабларига жавоб беради, шу сабабдан, билишимча, ҳеч қим бу хикояни танкид қилмаган. Хикояда типик колхозчилар, синфий душманлар, шубҳали саботажчилар қатори қишлоқ аҳолисига тўғри йўлни кўрсатадиган илгор фабрика ишчисининг нурли сиймоси ҳам мавжуд. Абдулла Кодирий характерлар ва воқеаларни нозик бир усулда тасвирлаш орқали бу методнинг ўринли, жўяли эканлигига шубҳа билдиради. Абдулла Кодирий, чамаси, ҳақиқатни ахтара туриб, бурнининг устига гоёвийлик ва партиявийлик кўзойнагини кўндиришни истамади. Ракиблари эса унинг барча асарларида, шу жумладан, «Обид кетмон» да ҳам қишлоқ ижтимоий синфларга бўлиб эмас, балки ўзи ясаган иккита сиифга, яъни яхши ва ёмонга ажратиб тасвирлаганини рўқач қилган ҳамда унга таъна тошларини отадилар. Бу таъналар 1989 йилга қелибгина шубҳа остига олинди. Социалистик реализм методи ўзининг устуворлигини йўқотгач, қишлоқ реализмининг худди Абдулла Кодирий тушунгандек, яъни воқеа ва ҳодисаларни ҳаётда қандай содир бўлган бўлса, шундай тушунишга мойил бўла бошладилар (А. Кодирий. «Кизил Ўзбекистон». “186” 69. 1935 йил 14 март).

Умарали Норматов «Обид кетмон ҳақиқати» сарлавҳали мақоласида бундай деди: «Бадийликнинг бош мезони — ҳаёт ҳақиқатини ўзига ҳос тарзда қашф этишидан иборат». Эҳтимол, бу 1989 йилга қелиб «ҳақиқат» тушунчаси «воқеликнинг янгича кўриниши» деган мазмунга эга бўлди, деганимикан? У ҳолда мақола «Обид кетмон» хикоясида реализм тушунчаси» деб аталиши лозим эди. Эҳтимол, «Ҳақиқат» сўзининг бошқача талқини, ҳусусан диний мавзуларга тааллуқли ифодаси тўғрироқдир. 1989 йилдаги мақола муаллифи битта саҳнага, айниқса, қенг ўрин берган. Унда Худога

ишонувчи киши ўта кобилиятли ва меҳнатсевар бўлса-да, партия аъзоси бўла оладими, деган масала кўрилган. Эҳтимол, хикоя қаҳрамонига «Обид» исми, яъни «Худонинг хизматкори», деган исм бежиз танланмагандир. Тўғри, бу шунчаки бир мулоҳаза холос, аммо Обид диндан воз кечишни истамаганлиги, партияга ўтишни рад этганлигига қарамасдан, партиянинг фаолларидан бири бўлмиш маърифатчи дўстининг саъй-ҳаракатлари билан партия аъзолари сафига қабул қилинади. «Дин масаласини олдиндан очик қолдирамиз», деганди 1935 йилдаги партия фаоли. «Бу масала ҳали ҳам аввалги ҳолида», дейди 1989 йилда танқидчи. Шундай экан; мақола сарлавҳасини «Обид кетмон ва улуг ҳақиқатлар масаласи», деб тушунсак тўғривор бўлармикан?..

Ўзбек адабий танқидчилигининг кўпгина намояндалари ҳозирги кунларда Абдулла Қодирий асарларидаги шу мавзудан илҳомланиб битилган саҳифаларни излаб топишга ҳаракат қилмоқдалар. Шу нуқтаи назардан, қараганда, масалан, Хайриддин Султонов ўзининг «Шоирона, дарвишона бир маъно» мақоласи билан («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», “186” 22, 1990 йил 1 июнь) анча илгарилаб кетди.

Шу сўзлари ёзар эканман, бир зум ҳаёлга чўмдим. Эҳтимол, бир оз ошириб юборгандирман. Эҳтимол, бу мақола («Обид кетмон ҳақиқати»). ҳозирги кунларда Ўзбекистонда битилаётган сон-саноксиз мақолалардан биттасидир, холос, зеро, ўзбеклар ўз-ўзини муҳофаза қилишнинг ҳатарли ва машаққатли ўн йилликларидан кейин яна ҳақиқатни ахтаришга қиришдилар. «Ҳақиқат» энди «Ўшанда» амалда содир бўлган воқеа», деб тушунилмоқда. Шундай экан, «Обид кетмон ҳақиқати»ни энди «Обид кетмон бошидан ўтказган воқеалар тўғрисидаги ҳақиқат», деб талқин этилса, тўғривор бўлармикан?..

Ингеборг Балдауф